

יגה-391

11-12, 1997, 391-397

אדריכלות כשפה פוליטית

מאת

דוד דה-פריס

Gilbert Herbert and Silvinia Sosnovsky, *Bauhaus on the Carmel and the Crossroads of Empire: Architecture and Planning in Haifa During the British Mandate* (Yad Izhak Ben-Zvi, Jerusalem 1993, 294 p.)

כמו בענפים אחרים של המחקר והכתיבה ההיסטוריים גם ארכיטקטורה מציבה את המתח בין הטקסט להקשרו: יש היסטוריה של ארכיטקטורה, של עיצוב אדריכלי, בניינים, נוף וערים, ויש השתמעויות של היסטוריה – משמעותו ההיסטורית של הטקסט – הקשר בין האדריכלות לבין תהליכים חברתיים, פוליטיים ותרבותיים רחבים יותר. יש היסטוריה של ארכיטקטורה שמבקשת לאמת דברים – מי בנה, מתי בנה, עבור מי בנה; ויש כזו שמבקשת לראות בבניינים, ברחובות, גגות ומרפסות את מילותיה של שפה, ואז ליקוט החומר ההיסטורי וארגונו נצבעים בחיוניות ובמשמעות. ההיסטוריה של הארכיטקטורה היא כה עשירה לא רק משום תפקידם החברתי והאידיאי של מרכיביה – הרחובות, הבתים והבניינים – אלא גם משום שהם כלי לשוני, בדומה למדריכי טיולים שנמצאים מעל לשפה לאומית ומאפשרים לחברות ולתרבויות שונות לשוחח ביניהן. נוף עירוני, רחובות, בתי מגורים, בנייני ציבור, בתי מלאכה, מפעלי תעשייה – כל אלה היו מאז ומתמיד מקור ראשון במעלה להבנת התגבשותן וזהותן ההיסטורית של קהילות וחברות. כמו מילה בשפה אוניברסלית אין אלה עדויות סטטיות, אף שהזמן עושה בהם שמות, אלא מרכיב דינמי בהיסטוריה תרבותית. הם מספרים לנו דברים שמכתב, פרוטוקול, דוח או זיכרונות אינם יכולים לבטא בייחוד בחברות חדשות, בקהילות השרויות בסכסוך לאומי ובישויות שבונות מדינות – על תהליך השינוי של קו האופק, על מאבקי כוח בין סגנונות, על בושה ורהב, צניעות

וחוצפה, על יחסים מרחביים בין בני אדם, ועל מקומה של תפיסת הנוף והמרחב באידיאולוגיה ובפוליטיקה. בחברות שאינן חוששות לבחון את עצמן ולהתמודד עם זהותן נמצא יחס של כבוד, ולא רק מצד "משוגעים לדבר", כלפי ההיסטוריה האדריכלית שלהן.

מבחינות אלה ספרם של סוסנובסקי והרברט מציב דילמה. מצד אחד הוא מדקדק בפרטים וממלא בצורה נאותה את ייעודו הפורמלי של תיעוד ההיסטוריה של התכנון והארכיטקטורה הבריטיים, הגרמניים והיהודיים בחיפה בתקופת המנדט הבריטי; מן הצד האחר הוא עושה דבר שעושים בניינים או בתים רבים – הוא מסתיר את קווי הרקיע הפוליטי, מנמיך את בתיהם של השכנים, ומחביא עמוק בקרקע שכבות פעילות של מגעים ועימותים חברתיים ולאומיים. ההתעלמות מן הבנייה הערבית והדגשת האירופיזציה של חיפה בכותרתו של הספר מבהירה היטב את הדילמה הזאת. הספר מציג סדרה של החלטות תכנוניות ואדריכליות שהתקבלו בשנות העשרים והשלושים בידי השליטים הבריטים של העיר, היהודים שהיו מיעוט בה ומתכננים וארכיטקטים כגון ג'קס קאופמן, הוללידיי, אברקומבי וקליין. אלה יצרו את המבנה האדריכלי של חיפה ועיצבו את אופיה עד היום הזה מבחינת דפוסי ההתיישבות של האוכלוסייה העירונית, אופיה החומרי והסגנוני של הבנייה, התשתית השלדית של העיר והחיבורים הגיאוגרפיים. הבסיס לכל אלה הוא סגנון הבאוהאוס שאותו מאפיינים המחברים כהסכמיות בלתי מודעת לעצמה לחברה שיתופית שוויונית בעלת משמעת ואיפוק עצמאיים ואוסטרניים; תפיסה שהתקבלה בתור תפיסה חלוצית ונורמה חברתית, ואף-על-פי שהמחברים אינם מציינים זאת, ברור שהיתה מקובלות רק על דעתה של חלק מן האוכלוסייה. הספר אינו עוסק בתגובתם של אנשי חיפה לסגנון שעוצב עבורם, ובייחוד אינו עוסק בתגובה הערבית לשינוי הסגנוני הדרסטי שהתרחש בחייהם. אם אמנם התפתחה האדריכלות בחיפה בתור שפה פוליטית והשפיעה – כך טוענים המחברים עצמם – על עתידה החברתי והתרבותי של חיפה, מדוע התעלמו מן החברה שאותה היתה אמורה לשרת (התעלמות שניכרת גם ברשימה הביבליוגרפית הסלקטיבית שהובאה בספר)? האם אין שינוי הנוף הערבי של חיפה, שהתחולל לצד השינוי הדמוגרפי, הכלכלי והפוליטי, מרכיב מרכזי בסיפור הארכיטקטוני? האם החברה הפועלית, היהודית והערבית, שהיתה רוב מניינה של האוכלוסייה, נכללת בסיפור הזה, או שמא ההיסטוריה של האדריכלות היא נחלתו של הציבור הבורגני בלבד (במקרה הזה הזעיר-בורגני), ושל ההון הציבורי הבריטי והיהודי שיכלו לממנה?

עניינה של האדריכלות החיפאית בעיני המחברים היא רק מבחינת משמעותה הבין-לאומית, בהיותה מוקד של העברה ושתילה של סגנונות תכנון בריטיים ואדריכלות מרכז אירופיים בקנה מידה חסר תקדים. מבחינה זו הספר מצטרף לסיפור המודרניזציה של "טובים ורשעים" של תהליך הפיכת

חיפה מהכפר "הפרימיטיבי" ה"נייטוויסטי" לעיר "המתקדמת" החיובית. לארכיטקטורה יש תפקיד מרכזי במודרניזציה הזאת, היא אולי אחד השחקנים הראשיים שלו, שאם לא כן תחסר את דימויה הבין-לאומי. חיפה מקבלת משמעות בין-לאומית לא רק משום שהיא צומת ארכיטקטונית-תרבותית, אסטרטגית ואימפריאלית, כלכלית ופוליטית, אלא גם משום שהיא אתר שבו התרחשה מודרניזציה באזור מפגר. המחברים מגדילים לעשות כאשר הם מסבירים שהתהליך נקטע בידי העוינות הערבית במרחב המזרח תיכוני שגדעה ב-1948 את התפתחותה של העיר בתור מרכז חיוני וחשוב למזרח התיכון כולו. אך האם לארכיטקטורה עצמה, בתור מכשיר שינוי, מנוף של עיצוב חברתי, בעצם כלי שליטה, לא היה יד בהתפתחות זו?

הספר רווי בתיאורים יפהפיים של מיקומה הגיאוגרפי של חיפה ומקבע את המאפיינים הבסיסיים של העיר בסוף המאה ה-19 – קוטנה, מיקומה האסטרטגי, המעגן, הרכסים. אולם הדיון מיושן משהו, שכן הוא מתעלם מן ההתפתחויות הכלכליות רבות העצמה שחלו גם בחיפה כמו במקומות אחרים בארץ חלו, ולא רק בעקבות פעילות אקסוגנית; של גורמים "זרים".

לטענת מחברים הגידול הפתאומי וההתפתחות החזקה נבעה ממיקומה של חיפה – המעגן הנוח, מרכז ערוצי תקשורת, ההתגברות ההדרגתית על עכו; אבל בכך מובלעת מעין התייחסות אוריינטליסטית שמשתקפת בטענה שהפוטנציאל של חיפה כ"עיר עתיד" יכול היה להתממש רק באמצעות "הכוחות האירופיים" ולא לבדה. התלות הזו בכוחות אקסוגניים להתפתחות העיר מוצגת כדבר טבעי, והתפתחות המפעל הציוני האירופי בעיר המעורבת מוצגת בתור תהליך בלתי נמנע. ואולם הטענות הללו הן פוליטיות לא פחות מן ההתרחשות האדריכלית עצמה. אילו היו המחברים מתייחסים ביתר כבוד להיסטוריה של חיפה הערבית (ראה עבודות הדוקטורט של יוסף ושיץ ומיי סייקאלי) ולעובדה שהעיר המעורבת היתה נתונה בקונפליקט לאומי היו יכולים ללוות את חיבורם המדעי המצוין בניתוח פוליטי עמוק שהוא כה זקוק לו. לארכיטקטורה יש תפקיד לאומי מעצם עבודתה על קרקע, על המורפולוגיה של מגורי דיירים ויחסי שכנים והסתמכותה על מימון ציבורי, ומעל לכל בעצם היותה כלי של התרחבות, של שינויים, לעתים רדיקליים, שפה אירופית וציונית שהכילה מרכיבים כספיים ולשוניים באמצעות תכנוני בנייה. אין פלא אפוא שהדיון על רופין מתחיל בהתייחסות להרגלי הניקיון של הערבים ושל היהודים הספרדים ועובר לעסוק בפעילות באזור עבור האוכלוסייה היהודית שעדיין איננה בעיר. לא העיסוק בהווה החומרי הקשה אלא בעתיד שבביל אלה שעדיין לא הגיעו מבטא את הסיפור הציוני הטיפוסי. זוהי גם הסיבה שבגללה לא כללה התפיסה של "עיר העתיד" לפי "הטקסט האדריכלי" כל התייחסות לרוב הערבי של האזור והעיר. לקרוא לספר "באוהאוס על הכרמל" פירושו להטות את הדיון בהיסטוריה של אדריכלות מתוכן לצורה.

בין השנים 1917-1939, בין הכיבוש הבריטי למלחמת העולם השנייה, הגיעו התכונות המיוחדות של חיפה כצומת רב גוני לכלל בשלות. הדבר נכון לגבי דברים רבים שקרו בחיפה, בייחוד מנקודת מבט מדינית, אבל אין הדבר נכון לגבי כל חלקי האוכלוסייה. התנודות והמחזוריות בהגירה, בכלכלה, וביחסים פוליטיים וכלכליים אינם מאפשרים תיאור ליניארי. שורשי התפתחותה של חיפה לפני הצהרת בלפור והשינויים שחלו בה בשנות הארבעים חיוניים לסיפור האדריכלי לא פחות מן התרחשויות בין שתי מלחמות העולם. בצדק המחברים מדגישים את מקומם המכריע של הבריטים בהתפתחות העיר, לבדוק ואת הניגוד הברור בין סדרי העדיפות הבריטיים האימפריאליים לבין שני הכוחות האחרים בסיפור – הציונים והערבים. חיפה היתה בעיני הבריטים והציונים כאחד נקודה אסטרטגית חשובה להתפתחותה של הארץ במסגרת אימפריאלית אסטרטגית בריטית רחבה יותר. בתארם את ההרמוניה בין האינטרס הבריטי לאינטרס היהודי הם מדגישים שהן הבריטים והן היהודים רצו בחיפה בתור צומת של תקשורת ותיעוש, אבל אינם מסבירים שהמפעל הציוני והעלייה היהודית הם שנהנו מכך בעיקר. כשכבשו הבריטים את חיפה מצאו נמל בלתי מספיק לצרכים מודרניים, טוענים המחברים, אולם ההתמקדות בשיקולים האימפריאליים של הבריטיים מביאים להתעלמות מוחלטת מצורכי האוכלוסייה ומנקודת מבטה. מכל מקום, המחברים מדגישים בצדק את סיפור הנמל ותקשורת הנפט בתור מפתח לכל ההתפתחות הכלכלית והארכיטקטונית. לפנינו מקרה מעניין מאוד שבו התפתחותה של ארץ-ישראל, על-כל-פנים מבחינה מבנית, היתה תלויה בכוחות חיצוניים. ובו בזמן אין בספר התמודדות עם המושגים היסודיים של השפה הפוליטית האימפריאלית. הבריטים מוצגים בספר כמי שעושים כאן כבתוך שלהם. התפתחותה של חיפה היתה תלויה בבריטים יותר מבציונים. מי שמשנה את הנוף החיפאי באותו הזמן היא לא ההתיישבות היהודית שאיננה מסיווית כאן בהשוואה לאזורים אחרים אלא הנוכחות הבריטית האימפריאלית. מיקום בתי הזיקוק הוא דוגמה מצוינת לתהליך הזה. השיקולים לא היו מקצועיים או אקולוגיים אלא פוליטיים, אם כי המחברים לא תמיד מסבירים אותם. למעשה לא היתה לבריטים קונספציה כוללת של תכנון, אבל האינטרסים שלהם היו מרוכזים באזורי המפרץ, הנמל והרכבת ולפיכך הושפעה מכך התפתחותו של האזור כולו. לא מדובר כאן על סתם השפעה על התכנון, בעיקר מבחינה מינהלית, אלא על כל מאזן החיים היהודי-ערבי בעיר ולכן הבריטים הם ה"נבל הגדול" בסיפור. בהקשר הזה המחברים אינם מדגישים מספיק כי ההזנחה היתה למדיניות מכוונת. בדיון על המופת של עיר-גנים מתייחסים המחברים לתכנון המוקדם של ההתיישבות על הכרמל שמלמד שבשעה שהמסגרת התיכנונית הפורמלית סופקה בידי הבריטים נבעו הדחף והעשייה מן התנועה הציונית. התפקיד המרכזי של הבריטים מעלה את הפרדוקס המעניין ביותר המוצג

בספר
ומהאד
הבריטי
ניזונה
נוספה
המקורי
הציוני
ממשי
שהאימ
התקלא
האנטי
הנ
רוטנברג
הפוליטי
בחיפה
הארכיט
בני
אדריכלו
היא לוק
מתעלמר
עבור מנ
היהודי
התייחסו
טיפול ננ
נעלמות.
קלאסית
החמישי
הקיימת.
תהי
אולם יפר
שאיפתה
בין המוד
היתה פעי
אדריכלי
העניק לו
טוענים ה
מבחינת ר
האוכלוסי

בספר – האדריכלות המנדטורית בחיפה יונקת בעיקרה ממקורות גרמניים ומהאדריכלים הגרמנים במקום, אבל האדריכלות מבוססת על הקונספציה הבריטית של עיר גנים. התפיסה האדריכלית של עיר הגנים שיושמה בחיפה ניזונה ממקורות בריטיים וגרמניים ובתהליך תרגומם של המקורות האלה נוספה עליהם אדפטציה ציונית והתאמה לתנאים מקומיים וכך עברו הדגמים המקוריים עצמם עיבוד מקומי. מעניין שהדבר מתייחס לעצם התפיסה הציונית האנטי אורבנית. מצד אחד דגש על חקלאות ומן הצד האחר סיוע ממשי של התנועה הציונית להתיישבות ותכנון הכרמל. ההסבר נעוץ בכך שהאימות של עיר הגנים איפשר את ההיראות במסגרת האוריינטציה החקלאית. אולם התפיסה הזו היא כבר מיושנת כפי שהראתה איריס גרייצר. האנטי אורבניזם של התנועה הציונית הוגזם מאוד.

המחברים מציינים בצדק את שיתוף הפעולה בין יזמים כלכליים כגון רוטנברג ומעצבי אדריכלות כקורט ומנדלסון. לא שהם מתעלמים מהקשר הפוליטי הלאומי שבעשייה האדריכלית המשולבת הזאת. בבניית תחנת הכוח בחיפה החליט רוטנברג לעבוד עם מנדלסון גם בגלל רקעו הציוני של הארכיטקט והאמוציונליות הציונית שלו כפי שמציינים המחברים עצמם.

בנייה "תמימה" לא היתה כאן. מהי אפוא אדריכלות ציונית? האם זוהי אדריכלות משחזרת עבר או אדריכלות שפניה אל העתיד, אל המדינה? האם היא לוקחת בחשבון את המחיר האנושי לאור הרכב האוכלוסייה במקום או מתעלמת לחלוטין מ"האחר". המחברים אינם עוסקים כלל בשאלות האלה. עבור מנדלסון העשייה הארכיטקטונית בארץ-ישראל מהווה קשר בין העבר היהודי הקדום במקום ובין ההווה והעתיד המערביים והמודרניים. אין שום התייחסות למי ומה שהיה כאן ביניהם. מחד גיסא המחברים מעניקים לנו טיפול נפלא בהיסטוריה האדריכלית של חיפה; מאידך גיסא המשמעויות נעלמות. למשל בפרשת בניין המרכז המסחרי שלא היתה אלא שתילה אירופית קלאסית בתוך קונטקסט אוריינטלי הכותרת "גאולה" המעטרת את הפרק החמישי היא ביטוי מובהק של התפיסה הציונית שהעשייה אינה בשביל החברה הקיימת אלא עבור זו שתבוא.

תהליך ההשתלטות של שפת הבאה האוס הגיע לשיאו בין שתי המלחמות. אולם יפה עשו המחברים כשתיארו את המתחים בארכיטקטורה הערבית ואת שאיפתה של השכבה העשירה בקרב הערבים, הנוצרית, לקשר בסגנון הבנייה בין המודרניזם היהודי למסורתיות הערבית. מעניין לציין שבבנייה הערבית היתה פעילות ענפה מאוד של ארכיטקטים יהודים, ערבים וגרמנים, מעין שפה אדריכלית קוסמופוליטית, אם כי שמרנית מאוד. ועל-אף שהמגזר הערבי העניק לחיפה של שנות העשרים את אופיה הפיקרסקי הצבעוני והססגוני, טוענים המחברים, הרי היהודים הם שקבעו את אופיה האדריכלי של העיר מבחינת הטקסטורה, מבחינה צורנית. הדבר נבע מן הגידול הדרמטי בממדי האוכלוסייה היהודית בשנות השלושים ועלייתה מן העיר התחתית להדר,

בייחוד בעקבות האירועים האלימים ב-1929. השינוי החל להתרחש אפוא כשעדיין שלט הקו הערבי. כלומר, השינוי הגדול היה לא רק בהפרת האיזון הדמוגרפי אלא גם בסימון התפרוסת הגאוגרפית והדיורית. מבחינה זו ההתנהגות האדריכלית היא בפירוש חלק מן השפה הפוליטית ומן החרדות הקיבוציות והאישיות לאור אירועי 1921, 1929 ו-1936. השאלה היא אם רק פחדים הם שהעלו את היהודים מן העיר התחתית או שמא גם הבנה עמוקה שהפרדה לאומית גיאוגרפית היא תנאי להשגת שליטה וכוח. שכן כפי שהמחברים עצמם מראים, התפתחותו של הדר הכרמל שימשה גם לשם כינוס היישוב היהודי ליחידה מלוכדת אחת. מכל מקום כובד המשקל עבר מן העיר התחתית להדר הכרמל והדבר בא לידי ביטוי בתנופה הארכיטקטונית. ובכך שהוא מאפשר ללמוד היסטוריה פוליטית על-ידי ארכיטקטורה ניכרת חשיבותו הגדולה של הספר.

במרכז ההתפתחויות עמד ללא ספק ברוולד, שהיה פעיל עוד מאמצע שנות העשרים, לפני בוא העלייה החמישית, וניהל בית-ספר לארכיטקטורה בטכניון. המחברים מתארים אותו בתור אוסטיר ורומנטיקן, מבצע סינתזות של מוטיבים אוריינטליים ואירופיים ובעצם עירוב סגנונות שמכבד את המוטיוויים המקומיים, השימוש באבן וכו'. מ-1926 מדגישים המחברים, נוצר קשר פוליטי הדוק דרך בית חרושת "נשר" והשימוש במלט שאפשר העסקת פועלים לא מיומנים דבר שהיה חשוב למשק יהודי שהיה נתון בקשיים ושאיף לעצמאות ואוטונומיה כלכלית. עם זאת הצליחה הגישה האוריינטליסטית של ברוולד להשתרש, ולבסוף השתלט האינטרנציונליזם האירופי החדש. ימי מלחמת העולם השנייה בחיפה היו תור זהב. למרות האנטגוניזם הלאומי פעלו יהודים וערבים יחד עם הבריטים להביא את התפתחותה של חיפה להישגים חשובים. זה גם מה שאפשר את שיתוף הפעולה האדריכלי, אלא שהמחברים מתעלמים לחלוטין מן הערבים. העיקרון ששלט בחיפה היה קונפדרציה של שכונות ולא עיר מלוכדת ומאוחדת כליל כתוצאה מטופוגרפיה וגם מהיסטוריה (קנייה אקראית של קרקעות וסגרגציה אתנית לאומית). חיפה היתה מאז ומעולם "עיר אפיזודית, עיר של שכונות ושטחים נפרדים, עיר שבה החלק הורגש הרבה יותר מן השלם" (277). הפיצולים הטופוגרפיים, הרכישות האופורטוניסטיות של ההון הלאומי, והכורח הסגרגטיבי – כל אלה מנעו גישה מאוחדת ושלמה לתכנון העיר. לא פוליטיקאים ומתכננים גרמו לחיפה להיות עיר אחת אלא ההר והים. מבחינה זו המחברים מדגישים את חולשת המתכננים אף שניתן לחשוב שהיה להם חלק חשוב יותר בשפה האדרכפוליטית הנידונה.

יש בספר אינדקס ביבליוגרפי וגיאוגרפי נאות לגבי החלק המרכזי בפעילות האדריכלית בחיפה, יש בו ריכוז של חומר אמפירי מגוון לאדריכלים ולמטיילים, וכל הרוצה להתמצא בכרונולוגיה הפיסית של העיר וביזמים

אדריכלות כשפה פוליטית

האריכטקטוניים שעיצבוה ימצא כאן בוודאי מדריך למופת. את נשמתה של
העיר נצטרך לחפש בספר אחר.